

УДК 275–9

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/50-7>**Роман ОРЛОВСЬКИЙ,***orcid.org/0000-0002-6924-3866**аспірант кафедри філософії та культурного менеджменту
Національного університету «Острозька академія»
(Острог, Рівненська область, Україна) orv1979@gmail.com*

РУХ МІЛЛЕРИТІВ ТА ПОСТАТЬ ЙОГО ЗАСНОВНИКА У ПРАЦЯХ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЗА РАССЕЛА

У статті розкрито діяльність Вільяма Міллера та його послідовників у період 1829-1844 рр.. Активність міллеритів представлена через призму праць першого президента Товариства Вартової Башти Чарльза Тейза Рассела. Встановлено, що постать Вільяма Міллера зображена Чарльзом Расселом як поміркована та богобійна, до якої автор ставився з глибокою пошаною. Констатовано, що Міллер глибоко досліджував пророцтва книги Даниїла, зокрема ідею «очищення святилища». Простежено духовне становлення та розвиток особистості Міллера та його однодумців. Підмічено, що Рассел акцентує увагу на щирості віри та посвяченні міллеритів в очікуванні другого приходу Христа у 1844 році. Описано наслідки еликого розчарування від несправданих сподівань в середовищі міллеритського руху. Також Рассел відмітив, що Міллер, не зважаючи на особисте пережите розчарування, вважав, що Бог продовжить розпочату засновником міллеризму справу в інший час та іншими методами. Виокремлено погляд Рассела щодо руху міллеритів, який на його думку був передвіщений в євангельській притчі про десять дів, а рік початку діяльності Вільяма Міллера Рассел інтерпритував як передбачений пророцтвом. Відмічено презирливе ставлення американського суспільства та представників християнських церков до послідовників міллеритського руху. Однак, констатовано, що Рассел не поділяв таких настроїв, а навпаки був переконаний у правильності основного підходу до інтерпритації Міллером пророцтв із книги Даниїла. Зазначено, що Рассел проводив історичну паралель між періодом земного життя Ісуса Христа та подями XIX століття. Проаналізовано перелік доктрин міллеритів, які Рассел називав правильними. До них належать такі: ставлення до папства як «чоловіка гріха», водне хрещення шляхом повного занурення, відмова від доктрини Трійці та наголос на очікуванні другого приходу Христа. Описано процес прийняття більшістю міллеритів ідеї щодо заперечення традиційних догматів про природне безсмертя людської душі та вічних мук грішників. Вказано, що послідовники Вільяма Міллера акцентували увагу на марності очікування встановлення Божого царства на землі через співпрацю церков та державної влади. З іншої сторони Рассел погоджувався з міллеритами у тому, що повернення Христа буде видимим і ця подія буде судом над вчинками людей. Встановлено ключову незгоду Рассела із переконанням Міллера щодо ідеї природного безсмертя людської душі.

Ключові слова: *біблійні пророцтва, ідея очищення святилища, другий прихід Христа, стан померлих, велике розчарування.*

Roman ORLOVSKYI,*orcid.org/0000-0002-6924-3866**Postgraduate student at the Department of Philosophy and Cultural Management
National University "Ostroh Academy"
(Ostroh, Rivne region, Ukraine) orv1979@gmail.com*

THE MILLERITE MOVEMENT AND THE FIGURE OF ITS FOUNDER IN THE WORKS OF CHARLES TAZE RUSSELL

The article reveals the activities of William Miller and his followers in the period 1829-1844. Millerite activism is presented through the writings of the Watch Tower Society's first president, Charles Taze Russell. It has been established that the figure of William Miller is depicted by Charles Russell as moderate and God-fearing, to which the author treated with deep respect. It is stated that Miller deeply researched the prophecies of the book of Daniel, including the idea of "cleansing the sanctuary". The spiritual formation and development of the personality of Miller and his associates are traced. Russell emphasizes the sincerity of faith and the commitment of the Millerites in anticipation of the second coming of Christ in 1844. The consequences of disappointment from unfulfilled hopes among the Millerite movement are described. Russell also noted that Miller, despite his personal disappointment, believed that God would continue the work begun by the founder of Millerism at another time and by other methods. Russell also noted that Miller, despite his personal disappointment, believed that God would continue the work begun by the founder of Millerism at another time and by other methods. Russell's view of the Millerite movement is highlighted, which, in his opinion, was predicted in the gospel parable of the ten virgins, and Russell interpreted the year of the beginning of William Miller's activity as provided for by prophecy. The contemptuous attitude of the American society and representatives of Christian churches towards the

followers of the Millerite movement is noted. However, it is stated that Russell did not share such sentiments, but rather was convinced of the correctness of the main approach to the interpretation of the prophecies by Miller from the book of Daniel. Russell drew a historical parallel between the period of the earthly life of Jesus Christ and the events of the 19th century. The list of Millerite doctrines, which Russell called correct, is analyzed. These include: treating the papacy as a "man of sin", water baptism by total immersion, rejection of the doctrine of the Trinity, and emphasis on the expectation of the second coming of Christ. The process of acceptance by the majority of Millerites of the idea of rejecting traditional dogmas about the natural immortality of the human soul and the eternal torment of sinners is described. It is indicated that the followers of William Miller focused on the futility of waiting for the establishment of the Kingdom of God on earth through the cooperation of churches and state power. On the other hand, Russell did not agree with the Millerites that the return of Christ would be visible and that this event would be a judgment on human actions. Russell's key disagreement with Miller's conviction about the idea of the natural immortality of the human soul is established.

Key words: *biblical prophecy, the idea of the cleansing of the sanctuary, the second coming of Christ, the state of the dead, the great disappointment.*

Постановка проблеми. Релігійна організація Свідків Єгови налічує багатомільйонну кількість послідовників у багатьох країнах світу, зокрема і в Україні. Її історія бере початок від Чарльза Тейза Рассела, першого президента Товариства Вартової Башти. Згідно з публікаціями Свідків Єгови, на ранньому етапі своєї релігійної діяльності Рассел мав спілкування з представниками груп, які походили від руху Вільяма Міллера 1830–1840 рр. (Jehovah's Witnesses, 1993: 43–48). Баптистський проповідник Вільям Міллер (1782–1849), досліджуючи книгу пророка Даниїла, дійшов висновку, що другий прихід Ісуса Христа повинен відбутися у 1843–1844 рр. Кульмінацією руху, який він започаткував, стало несправджене очікування приходу Господа 22 жовтня 1844 року. Цей день був названий днем Великого розчарування. Нашадками цього руху є низка конфесій, а саме: адвентисти сьомого дня, адвентисти християни та кілька інших адвентистських груп. Варто зазначити, що на сьогодні в літературі Свідків Єгови майже не описується ставлення засновника своєї організації до постаті Вільяма Міллера. Лише дається примітка, що Рассел «критично ставився до людей, що називали ту чи іншу дату повернення Господа» (Jehovah's Witnesses, 1993: 60), серед яких був згаданий і цей лідер мілліеритського руху. Оскільки засновник Товариства Вартової Башти мав стосунк до осіб, які мали духовну спадкоємність того руху, то варто було б очікувати, що він у своїх літературних працях мав би написати про постать Міллера та значення його руху. З цього випливає актуальність цього дослідження.

Метою статті є вивчити відображення постаті Вільяма Міллера та створеного ним руху у друкованих працях Чарльза Тейза Рассела. Для виконання зазначеної мети у роботі заплановано виконання наступних завдань: 1) простежити релігійне становлення Вільяма Міллера та його руху; 2) проаналізувати значення мілліеритського руху; 3) виокремити роль мілліеритського руху

у відновленні біблійних доктрин. 4) окреслити погляди Міллера, з якими Рассел висловив свою незгоду.

Аналіз публікацій за темою дослідження. Наразі в українській релігієзнавчій науці констатуємо відсутність вітчизняних наукових праць, які б висвітлювали цю тему. Наявними є англійські праці К. Джонсона (Jonsson, 2004), В. Зелнера (Zellner, 1981), Е. Грасса (Gruss, 1970), М. Пентона (Penton, 2015), які висвітлюють духовну спадкоємність поглядів Вільяма Міллера та наступних вихідців мілліеритського руху з доктринальною системою Чарльза Рассела. Особливо варто відзначити дослідження Р. Кромптона (Crompton, 1993), в якому проаналізовано шеститомник Чарльза Рассела «Дослідження Святого Письма» через призму походження есхатологічних ідей засновника Товариства Вартової Башти. Зокрема, Р. Комптон обґрунтовує генезу інтерпретації числових пророцтв книги Даниїла Чарльзом Расселом від пророчої хронології Вільяма Міллера. Однак усі вказані студії не описують ставлення Рассела до самої постаті Вільяма Міллера та заснованого ним руху. Тому наше дослідження має на меті заповнити цю прогалину.

Виклад основного матеріалу. Постать Вільяма Міллера та його рух згадуються Расселом у статтях журналу «Вартова Башта» у перших роках його виходу в світ, а саме у 1880–1883 рр. Згодом інформація про Вільяма Міллера з'являється у статтях «Вартової Башти» через три десятиліття – у 1914–1915 рр. Це був період охарактеризований хибним очікуванням Расселом та його однодумцями настання на землі Божого царства. І Рассел екстраполював досвід мілліеритського руху на переживання своїх співвіруючих. Однак не слід стверджувати, що Рассел згадував про Вільяма Міллера лише на початку своєї діяльності та наприкінці свого життя. Річ у тім, що згадування про цю постать наявне також у другій та третій частині шеститомника Рассела «Дослідження

Святого Письма», який видавався великими тиражами (Russell, 1923a; Russell, 1923b).

Слід зазначити, що автором статті, де є згадування про Міллера та міллеритів, у номері «Вартової башти» за травень 1883 року, є Дж. С. Сандерлін, а не сам Рассел (Sunderlin, 1883a). Однак Чарльз, як головний редактор та видавець журналу, схвально віднісся до змісту публікації, оскільки не додав у кінці статті своїх зауважень. У свою чергу свідченням сумлінного ставлення Рассела до роботи над цим періодичним виданням можна відзначити наявність редакторського коментаря до іншої статті Дж. С. Сандерліна у номері «Вартової башти» за лютий того ж року (Sunderlin, 1883b). Вільяма Міллера охарактеризували, як спокійну, помірковану людину з «бездоганим християнським характером». Він був побожним членом церкви баптистів та мав пошану серед навколишніх. Сам Рассел неодноразово називає його з повагою «отець Міллер», або «брат Міллер» (Russell, 1880: 2; Russell, 1881: 3; Russell, 1923b: 87, 115; Sunderlin, 1883a: 4).

Також він був відомий як старанний дослідник Біблії. Завдяки своєму прагненню пізнати Божі істини, «перед ним почали відкриватись пророцтва». Серед біблійних пророцтв його увагу привернули слова з книги Даниїла: «Аж до двох тисяч і трьох сотень вечорів-ранків, тоді буде визнана очищеною святиня.» (Даниїл 8:14). Міллер провів розрахунки, відтак завершення цього періоду мало припасти на 1844 рік. На думку Міллера, святилище – це вся планета Земля, а її очищення відбудеться через «буквальний вогонь» під час другого приходу Христа, коли Господь «особисто і видимо з'явиться світові». Ця подія ознаменує кінець всієї земної історії (Russell, 1880: 2; Russell, 1923b: 87–88; Sunderlin, 1883a: 4). Вільям Міллер став поширювати свої погляди спочатку серед баптистів, а згодом і серед інших деномінацій у центральних та східних штатах США. У 1829 році першим прийняв цей погляд на біблійні пророцтва баптистський пастор Фуллер зі штату Вермонт. А вже 1833 року Міллер почав читати публічні лекції на тему другого приходу. Згодом ця вістка про близький прихід Христа швидко розповсюджувалася і в неї повірили багато людей різного віку, і деякі з них стали співпрацівниками Міллера (Russell, 1880: 2; Russell, 1881: 3; Russell, 1923b: 84, 87; Sunderlin, 1883a: 4). «Великий рух Міллера» став поштовхом у різних протестантських церквах США до глибокого дослідження Біблії, особливо її пророцтв. Його прихильники були відомі як «міллерити» та «другі адвентисти», тобто ті, хто очікували

Другого приходу Христа (Russell, 1914: 325; Russell, 1923b: 84).

Рассел красномовно також описав віру та посвячення цих людей, які щиро керувалися своїми переконаннями. Духовне відродження відбувалося у різноманітних деномінаціях, а подекуди у помісних церквах усі члени перебували під впливом проповіді про близький прихід Христа. Коштів для публікацій та розповсюдження брошур та періодичних видань було вдосталь. Серед послідовників простежувалась посилена жертвність до нуждених людей. І ця посвячення було настільки великим, що над пожертвуваними коштами не було потреби пильнувати, оскільки їх ніхто не намагався поцупити (Russell, 1923b: 91–92). Однак настав очікуваний час у 1844 році, прихід Христа не відбувся і земля не була піддана спаленню вогнем. Це стало для них «великим розчаруванням» (Russell, 1914: 325; Russell, 1923b: 85). Наслідком невинуватих сподівань стало просіювання серед міллеритів. Дехто став скептично ставитись до віри, називаючи Біблію «старою дурною книгою», а тих, хто зважав на біблійні пророцтва – «розумово відсталими» людьми. Однак були і такі, хто внаслідок пережитого розчарування, ще більше цікавилися Біблією (Russell, 1915: 199).

Міллеритів після розчарування Рассел описує як «неорганізований осередок християн», який виступав за простоту церковної організації та відкидав будь-які кодекси віровчення, вважаючи що єдиним авторитетом повинна бути Біблія. При цьому вони погоджувались з баптистами щодо обряду хрещення повне зануренням. Також підтримували думку Лютера погоджувались, що система папства – це «Чоловік Гріха», а католицька церква – «мати блудниць та гидот». Варто зазначити, що Рассел також описував міллеритів, як тих, що вважали доктрину Триєдинства Бога «небіблійною», «безглуздою теорією» (Russell, 1923b: 119). Доктрина про другий прихід Христа була відомою і раніше в історії християнства, однак розглядалася досить поверхово. Однак саме рух Вільяма Міллера показав близькість повернення Ісуса Христа через дослідження біблійних пророцтв. Завдяки проголошенню цієї вістки відбулася, на думку Рассела, найбільша з духовних реформ минулих часів, оскільки крім процесу відродження та посвячення, стала добре помітною відмінність щиро віруючих людей від номінальних християн (Russell, 1923b: 85–86).

Також Рассел наголосив, що поява міллеритського руху була передвіщена у книзі Даниїла та у євангельській притчі про десять дів. Він вважав,

що її виконання почалося саме у цьому русі, який у період 1829–1844 рр. проголошував наближення приходу Христа. Рассел описує, що серед тих хто очікував цю подію було «багато з кращих християн усіх конфесій». Однак слова притчі: «забавивсь молодий» (Матвія 25:5) – описали затримку другого приходу Христа та велике розчарування. Тому, Рассел був переконаний, що розчарування міллеритів було згадане в Біблії. Помилка Міллера була «передбачена й дозволена Господом для випробування Його “святого народу”» для дослідження справжніх намірів їхніх сердець (Russell, 1915: 199; Russell, 1923b: 89).

Рассел приводить уривок з листа Вільяма Міллера тих часів. Лідер руху наголошує, що їхнє «недавнє розчарування» стало причиною глибокого збентеження, і поштовхом до ретельного дослідження своїх думок та мотивів. Крім того відчувався біль від постійних глузувань кепкунів, які знаходили радість і насолоду в насмішках над його однодумцями. Однак Міллер і надалі закликав їх не полишати надію на близький прихід Христа, оскільки про нього написано в Біблії. Релігійний лідер вбачає позитив проголошення цієї вістки мало надприродне походження, оскільки вона призвела до ретельного дослідження Біблії багатьма тисячами людей. Рассел виділив курсивом останні слова з цього листа : «Божа мудрість у значній мірі позначила наш шлях, який Він задумав для добра, яке Він виконає у Свій час і Своім способом». Таким чином Рассел підкреслив сподівання Вільяма Міллера, що започаткована ним справа у свій час буде успішно продовжена (Russell, 1923b: 89–90). Расселу було притаманно робити історичні паралелі. Він порівнює зацікавленість багатьох темою повернення Христа у XIX ст. з євангельськими подіями очікування народження Ісуса у Віфлеємі. Також була проведена паралель хрещення тридцятилітнього Ісуса в Йордані коли він був проголошений Месією з подіями XIX ст. Рассел відраховує 30 років від часу розчарування міллеритів і отримує 1874 рік, коли, згідно його переконань, відбувся невидимий для світу другий прихід Христа (Russell, 1923b: 85).

Рассел описує презирливе ставлення до вивчення біблійних пророцтв, теми повернення Христа та Тисячолітнього царства яке панувало за його днів серед представників багатьох церков. Рассел описує презирливе ставлення до вивчення біблійних пророцтв, теми повернення Христа та Тисячолітнього царства яке панувало за його днів серед представників багатьох церков. У відповідь на це, він згадує відомий зневажливий вислів біблійних часів: «Хіба ж може бути з Назарету що

добре?». І перефразовує його, вкладаючи цього в уста своїх сучасників: «Хіба ж може бути з Адвентизму що добре?». Однак Рассел зауважив, що не всі можуть погодитись з таким зневажливим ставленням, оскільки, на його думку, міллеритський рух був «початком правильного розуміння видінь Даниїла». Насамперед це стосувалося інтерпретації Міллером періоду «час, часи і півчасу» (Даниїла 7:25), що стало основою для вираховування Расселом інших числових періодів. Пророча роль міллеритського руху була відображена у тому, що, згідно тлумачення Рассела, початок проповідницької діяльності Вільяма Міллера у 1829 році припадав на час виконання пророчого періоду тривалістю 1290 років (Даниїла 12:11) (Russell, 1923b: 86). Рассел стверджує, що Міллеритський рух повернув біблійні вчення, які були «давно втрачені з поля зору під традиціями Рима». Насамперед, це була доктрина про другий прихід Христа, метою якого, як вважалося, було дарування вічного життя. Також було відзначено, що перший та другий прихід Христа є двома етапами одного плану спасіння, відповідно: викуплення та відновлення (Russell, 1923b: 115).

Також проповідь Міллера була безпосередньо дотичною до встановлення Божого царства та прославлення вірних. Традиційні деномінації стверджували, що саме вони за підтримки політичної влади є Божим царством на землі. А оскільки, на думку Рассела, справжнє Боже царство поки не настало, то існуючі політично-релігійні системи насправді повинен був возвеличувати сам диявол, «князь цього світу» і вони діють переважно у згоді з бажаннями свого володаря (Russell, 1923b: 116). Починаючи з 1829 року серед тих хто очікував приходу Христа, прийшло усвідомлення, що «вічним життям та безсмертям сьогодні володіти неможливо» і його можливо буде отримати лише завдяки майбутньому воскресінню померлих. Ось тому багато міллеритів відкинули вчення про природне безсмертя душі. Вони міркували так: якщо душа не вмирає і відразу після смерті відправляється на небо чи у пекло, то зникає необхідність другого приходу Христа і самого воскресіння. Тому, природою смерті насправді потрібно вважати несвідомий стан. Таким чином біблійні вірші про повернення Христа та природу смерті в розумі віруючих розташувалися в «досконалій гармонії між собою». Цей погляд протистоїть традиційній доктрині природного безсмертя душі, яке, згідно Рассела, багато протестантських конфесій успадкували від папства (Russell, 1914, 325; Russell, 1923b: 116).

Наслідком усвідомлення стану померлих став перегляд ще однієї поширеної в християнстві

точки зору щодо вічних мук, які очікують грішних людей. Натомість був прийнятий погляд, що «вічне життя – це нагорода за праведність», а вічна смерть, тобто «відсічення від життя», це покарання для тих хто не забажав змінити гріховний спосіб життя (Russell, 1923b: 117). Описуючи цей рух духовного відродження та очікування приходу Христа, Расселл не змовчав щодо тверджень міллеритів, з якими він принципово не погоджувався. Стверджував, що поважає щирість їхньої віри, однак «не поділяє цих переконань». Расселл наголосив, що Вільям Міллер мав низку правильних поглядів, однак водночас і «кілька неправильних» (Russell, 1923b: 91). Так, в поясненні пророцтва про очищення святилища Міллер помилився як у інтерпритації святилища, так і вогоню. Замість того, щоб тлумачити «очищення святилища» як спалення світу та очищення планети від зла і гріха буквальним вогнем, Расселл вважав, що святилищем є Церква. Отже, на його думку, правильним є погляд, що «сама Церква повинна бути очищена» (Russell, 1880: 7).

Також була цілковита незгода Рассела з міллеритами щодо способу, мети другого приходу Христа: «ми майже в кожному пункті не згодні з поясненнями й висновками пана Міллера». Міллерити вірили у видиме повернення Христа, тоді як Расселл вважав, що воно повинно бути невидимим. Перші очікували що другий прихід Христа стане судним

днем над вчинками людей, а Расселл, навпаки, вбачав у ньому надання всьому людству можливості на спасіння в райських умовах Тисячолітнього царства. Також Расселл негативно поставився до того, що Вільям Міллер особисто продовжував вірити в безсмертя людської душі, незважаючи на те, що значна частина його послідовників відкинула цю доктрину (Russell, 1923b: 86, 116).

Висновки. Отже, Чарльз Расселл у своїх працях торкався релігійного становлення постаті Вільяма Міллера, звертаючи увагу на його зацікавленість до дослідження біблійних пророцтв. Расселл описав формування та діяльність Міллеритського руху, очікування другого приходу Христа у 1844 році та велике розчарування, яке послідувало через несправджені сподівання. Расселл охарактеризував Міллеритський рух як велику духовну реформу, початок якої був передвіщений у книзі Даниїла. Також розчарування міллеритів він не вважав випадковістю, оскільки воно було відображене у притчі про десять дів. Расселл відмітив, що більшість міллеритів здійснили перегляд низки усталених християнських доктрин, а саме: природне безсмертя людської душі та вічні муки грішників. Він переважно позитивно оцінив цей рух, який вважав основою подальшого розвитку поглядів, якими керувався перший президент Товариства Вартової Башти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Crompton R. G. The origins and development of the watch tower doctrine of the millennium. Durham: Durham University, 1993. 313 p.
2. Gruss E. C. Apostles of Denial: An Examination and Expose of the History, Doctrines and Claims of the Jehovah's Witnesses: монографія. Newhall, California : Presbyterian & Reformed Publishing Company, 1970. 324 p.
3. Jehovah's Witnesses—Proclaimers of God's Kingdom. New York: Watch Tower Bible and Tract Society, 1993. 750 p.
4. Jonsson C. O. The Gentile Times Reconsidered . Atlanta: Commentary Press, 2004. 559 p.
5. Penton M. J. Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses. Toronto : The University of Toronto Press, 2015. 547 p.
6. Russell C. T. Studies in the Scriptures. Brooklyn: International Bible Students Association, 1923 Vol. 2: The Time is at Hand. 366 p.
7. Russell C. T. Studies in the Scriptures. Brooklyn: International Bible Students Association, 1923 Vol. 3: Thy Kingdom Come. 380 p.
8. Russell C. T. "And the door was shut". *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1881. Vol. 3, no. 4. P. 3–4.
9. Russell C. T. "The Hour of Temptation". *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1915. Vol. 36, no. 13. P. 199.
10. Russell C. T. From and to the Wedding. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1880. Vol. 1, no. 10. P. 2–7.
11. Russell C. T. Making ready for the Reign of Righteousness. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914. Vol. 35, no. 21. P. 323–332.
12. Sunderlin J. C. "The invisible things of Him". *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1883. Vol. 4, no. 10. P. 3–4.
13. Sunderlin J. C. The privilege and blessedness of giving. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1883. Vol. 4, no. 7. P. 8.
14. Zellner W. W. Of another world : the Jehovah's Witnesses: thesis for a scient. degree PhD: graduation 04.12.1981 / scien. adv. D. J. Hess. Brookings: South Dakota State University, 1981. 124 p.

REFERENCES

1. Crompton R. G. The origins and development of the watch tower doctrine of the millennium. Durham: Durham University, 1993. 313 p.

2. Gruss E. C. *Apostles of Denial: An Examination and Expose of the History, Doctrines and Claims of the Jehovah's Witnesses*: монографія. Newhall, California : Presbyterian & Reformed Publishing Company, 1970. 324 p.
3. *Jehovah's Witnesses—Proclaimers of God's Kingdom*. New York: Watch Tower Bible and Tract Society, 1993. 750 p.
4. Jonsson C. O. *The Gentile Times Reconsidered*. Atlanta: Commentary Press, 2004. 559 p.
5. Penton M. J. *Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses*. Toronto : The University of Toronto Press, 2015. 547 p.
6. Russell C. T. *Studies in the Scriptures*. Brooklyn: International Bible Students Association, 1923 Vol. 2: *The Time is at Hand*. 366 p.
7. Russell C. T. *Studies in the Scriptures*. Brooklyn: International Bible Students Association, 1923 Vol. 3: *Thy Kingdom Come*. 380 p.
8. Russell C. T. "And the door was shut". *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1881. Vol. 3, no. 4. P. 3–4.
9. Russell C. T. "The Hour of Temptation". *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1915. Vol. 36, no. 13. P. 199.
10. Russell C. T. *From and to the Wedding*. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1880. Vol. 1, no. 10. P. 2–7.
11. Russell C. T. *Making ready for the Reign of Righteousness*. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914. Vol. 35, no. 21. P. 323–332.
12. Sunderlin J. C. "The invisible things of Him". *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1883. Vol. 4, no. 10. P. 3–4.
13. Sunderlin J. C. *The privilege and blessedness of giving*. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1883. Vol. 4, no. 7. P. 8.
14. Zellner W. W. *Of another world : the Jehovah's Witnesses: thesis for a scient. degree PhD: graduation 04.12.1981 / scien. adv. D. J. Hess*. Brookings: South Dakota State University, 1981. 124 p.